

College voor Examen

LATIJNSE TAAL EN LITERATUUR VWO

Syllabus centraal examen 2013

September 2011

Verantwoording:

© 2011 College voor Examens, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Deze syllabus is ontworpen door een commissie van het College voor Examens (CvE). De basistekst is in hoofdzaak geschreven door medewerkers van de VCKT. Een eerder concept van de syllabus is ter inzage en advies toegezonden aan de vakinhoudelijke vereniging VCN, het Cito en de CvE-vaksectie. Op grond van de ontvangen reacties en adviezen is de tekst die u hierbij aantreft, vastgesteld.

Inhoud

Voorwoord	4
1. Examenstof van het centraal examen en schoolexamen	5
2. Specificatie examenstof van het centraal examen	6
A Teksten	6
B Cultuurhistorische context	8
C Eindtermen	10
3. Het centraal examen	11
3.1. Zittingen centraal examen	11
3.2. Hulpmiddelen	11
Bijlage 1. Examenprogramma Latijnse taal en literatuur vwo	12
Domein A: Reflectie op klassieke teksten	12
Domein B: Reflectie op relaties tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur	12
Domein C: Zelfstandige oordeelsvorming	12
Domein D: Oriëntatie op studie en beroep	12
Domein E: Informatievaardigheden	12
Bijlage 2. De plaats van Klassieke talen en klassieke culturele vorming in de profielen	14
Bijlage 3. De minimumlijst Latijn	15
Deel I Vormleer	15
Deel II Syntaxis	17
Deel III Stilistische middelen	19
APPENDIX	21

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader order.

Het College voor Examens (CvE) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan de syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2013. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2014 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld. Het CvE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. In de syllabi 2013 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2012 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2013 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cve.nl of aan CvE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Examens,
Drs. H.W. Laan

1. Examenstof van het centraal examen en schoolexamen

Het centraal examen Latijnse taal en literatuur heeft betrekking op domein A, B (voor zover dat mogelijk is, gelet op het karakter van het centraal examen) en C.

Het College voor Examens stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

Het College voor Examens maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- de domeinen A, B, C, D en E. Deze domeinen komen aan de orde aan de hand van een selectie van tenminste 30 pagina's (Oxford Classical Text) Latijnse teksten. Deze selectie bevat teksten van tenminste twee genres uit Latijns proza en Latijnse poëzie. Deze bevat geen teksten van de auteur(s) die voor het centraal examen zijn vastgesteld, tenzij deze teksten behoren tot een ander genre en thema.

Daarnaast komen deze domeinen aan de orde aan de hand van:

- een selectie van tenminste 45 pagina's klassieke, vertaalde teksten;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: toetsing van het vertalen van één of meer ongeziene passages;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: stof van het centraal examen naast de hierboven vermelde stof voor het schoolexamen;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die eventueel per kandidaat kunnen verschillen.

2. Specificatie examenstof van het centraal examen

Kernauteur: Seneca

Genre : Filosofisch proza

A. Teksten

Seneca, Dialogen en Brieven

Teksteditie¹: Aanbevolen edities: W.D. Reynolds (OCT), Oxford 1965 (brieven), 1977 (dialogen); S. Braund, Oxford 2009 (De clementia)

Rode draad: Levenskunst

1 Pensum

(De met een asterisk (*) gemarkeerde passages worden in vertaling gelezen)

*De Tranquillitate Animi VII

De Tranquillitate Animi X, 1-4

De Tranquillitate Animi XVII, 4-10

De Ira I, 18

*De Ira I, 19

*De Ira II, 7-8

De Ira II, 10

De Ira III, 36

*De Ira III, 40 + 43

*De Constantia Sapientis XVII

*Ad Helviam matrem de consolatione VI-VII, XII 1-4, XVI

Ad Helviam matrem de consolatione X

De Clementia I, 9

*De Clementia I, 16

*Epistula 8

*Epistula 41

Epistula 44

*Epistula 47

Epistula 80

Epistula 103

Epistula 107

Epistula 116

*Epistula 119

---

¹ Wat betreft de orthografie gelden de volgende regels: *ii* wordt voluit geschreven (*divitiis, transiit, ingenii*, niet: *divitīs, transit, ingeni*); de niet-syllabische *u* wordt als *v* geschreven (*videt, via*, niet: *uidet, uia*).

2 Genre

▪ Definitie en kenmerken van het genre

Het genre filosofie omvat het gedachtegoed van filosofen. In filosofisch proza worden onderwerpen behandeld op het gebied van de fysica, de metafysica, de logica, de kentheorie, de ethiek en de politieke filosofie. De teksten kunnen de vorm hebben van een verhandeling, een dialoog of een brief.

▪ Ontstaan en ontwikkeling van het genre

De westerse filosofie is omstreeks 600 v.Chr. ontstaan in Griekenland. De eerste filosofische geschriften waren in dichtvorm en behandelden onderwerpen op het gebied van de natuurfilosofie. In de vijfde eeuw ging de ethiek een belangrijke plaats innemen. Socrates speelde hierin een overheersende rol. Proza werd de meest gangbare vorm. Naast Socrates (vijfde eeuw v.Chr.), die zelf niets heeft geschreven maar zijn ideeën uitsluitend mondeling kenbaar maakte, zijn Plato (vijfde- vierde eeuw v.Chr.) en Aristoteles (vierde eeuw v.Chr.) de belangrijkste filosofen. Plato schreef bijna al zijn werken in dialoogvorm. Van Plato's leerling Aristoteles is een groot aantal verhandelingen bewaard gebleven.

Vanaf omstreeks 300 v.Chr. komt de nadruk te liggen op de ethiek. De belangrijkste stromingen zijn de Stoa en het epicurisme. De school van Plato, de Academie, blijft voortbestaan. In de tweede eeuw v.Chr. ontwikkelt de Academie zich in sceptische richting en neemt zij de positie in dat onomstotelijk vaststaande kennis onmogelijk is.

De Romeinen stonden aanvankelijk afwijzend tegenover de Griekse filosofie, met name tegenover het scepticisme. Toch kreeg de filosofie in de loop van de eerste eeuw v. Chr. geleidelijk vaste voet aan de grond in Rome. Vooral de leer van de Stoa, met zijn nadruk op *virtus* en plichtsbetrachting sloot goed aan bij de heersende Romeinse moraal.

De belangrijkste Romeinse filosofen zijn Cicero, Lucretius en Seneca.

Cicero (106-43) was zich ervan bewust dat hij geen filosofisch systeem ontwierp. Zijn originaliteit bestond uit iets anders: hij gaf Griekse filosofische theorieën weer in het Latijn en maakte deze daarmee toegankelijk voor zijn Romeinse tijdgenoten. Veel van de door Cicero ingevoerde termen zijn gangbaar geworden in de westerse filosofie. Hij is geen aanhanger van één bepaalde filosofische richting, maar kiest uit de verschillende Griekse scholen die elementen die hem aanspreken: hij is een *eclecticus*. In kentheoretisch opzicht is hij een aanhanger van de Academie, maar op ethisch gebied voelt hij zich het meest aangetrokken tot de Stoa.

Voor de meeste van zijn filosofische geschriften koos Cicero de dialoogvorm, maar in tegenstelling tot de meeste dialogen van Plato zijn Cicero's dialogen geen 'echte gesprekken', maar lange monologen ingebed in de setting van een gesprek.

Lucretius (94-55), schreef een omvangrijk dichtwerk over de filosofie van Epicurus, waarin hij de mens probeert te bevrijden van angst voor de goden en de dood.

Seneca (4 v.Chr.-65 n.Chr.) was een aanhanger van de Stoa. In zijn geschriften probeert hij zijn lezer te winnen voor de Stoïsche filosofie.

3 Taal en stijl

De CvE-minimumlijst vormt het uitgangspunt bij de op het centrale examen gestelde vragen en bij de annotatie van de ongeziene authentieke tekst. Daarnaast worden de volgende verschijnselen bekend verondersteld:

- gesubstantiveerd gebruik van adiectiva en participia
- pronomina (met name *id* en *hoc*) als vooraankondiging
- infinitivusconstructies als subject, object of predikaatsnomen.
- brevitatis
- sententia
- paradox
- analogie als argument
- a-fortiori-redenering
- opvoeren van een fictieve opponent

B. Cultuurhistorische context

1 De auteur en zijn werk

■ Leven van Seneca (4 v.Chr. - 65 na Chr.)

Lucius Annaeus Seneca is in Cordoba in Zuid-Spanje geboren. Hij kwam uit een intellectuele familie. Zijn vader was retor. Zijn moeder was een ontwikkelde vrouw met belangstelling voor filosofie.

Seneca verhuisde als kind naar Rome, waar hij een grondige en veelzijdige opleiding kreeg. Onder leiding van zijn vader en andere leermeesters in de retorica ontwikkelde hij zich tot een briljante stilist. Zijn voorkeur ging echter uit naar de filosofie, vooral naar de Stoa. Seneca begon zijn politieke carrière onder keizer Tiberius. Onder keizer Caligula werd hij rijk en beroemd als advocaat en publicist. Aan het hof van keizer Claudius was Seneca een graag geziene figuur en had hij goede contacten met Julia Livilla en Agrippina, de dochters van Germanicus. Hierdoor raakte hij betrokken bij de machtsstrijd binnen de keizerlijke familie tussen keizerin Messalina en Agrippina. Hij werd beschuldigd van overspel met Julia Livilla en verbannen naar Corsica. Na de dood van Messalina werd hij op voorspraak van Agrippina uit ballingschap teruggeroepen en kreeg hij een eervolle aanstelling als mentor van Agrippina's zoon Nero.

Die functie behield hij toen Nero in 54 keizer was geworden. Met Burrus trad hij op als mentor van de jonge keizer en was zodoende een van de machtigste mensen aan het hof. In deze jaren werd hij door de keizer vorstelijk beloond. Omdat Seneca in zijn filosofische geschriften soberheid en eenvoud predikte, maakte dit hem kwetsbaar voor de kritiek van vijanden die hem beschuldigden van hypocrisie en zelfverrijking. In de strijd om de macht tussen Nero en Agrippina steunde hij de keizer, ook nadat deze zijn stiefbroer Britannicus had vergiftigd. Seneca is er niet in geslaagd te voorkomen dat Nero ook zijn moeder liet vermoorden. De invloed van Seneca en Burrus nam na deze gebeurtenissen snel af. Na de dood van Burrus in 62 wijdde Seneca zich geheel aan zijn literaire en filosofische werk, tot hij in 65 werd beschuldigd van medeplichtigheid aan de samenzwering van Piso en bevel kreeg een eind te maken aan zijn leven.

■ Werken van Seneca

Van Seneca bezitten we een aantal filosofische traktaten van ethische inhoud. Zo spreekt hij in zijn *De Clementia (Over de zachtmoedigheid)*, geschreven in de beginjaren van Nero's regering, over de mildheid als de belangrijkste deugd van een heerser, die hem ertoe brengt zich beperkingen op te leggen in de uitoefening van zijn macht. Zijn *De Constantia Sapientis (Over de standvastigheid van de wijze)* gaat over de onverstoorbaarheid van de *sapiens* en zijn onkwetsbaarheid voor beledigingen en onrecht. In *De Ira (Over de woede)* behandelt hij de negatieve gevolgen van woede en drift. In *De Tranquillitate Animi (Over de rust van de geest)* geeft hij advies aan zijn vriend Serenus, die gebukt gaat onder geestelijke onrust en lusteloosheid. Tijdens zijn ballingschap op Corsica schreef hij *Ad Helviam matrem de consolatione (Troostschrift aan zijn moeder Helvia)* waarin hij zijn moeder Helvia probeert te troosten dat zij haar zoon niet bij zich heeft.

Seneca dankt zijn roem als filosoof bovenal aan de *Epistulae morales (Brieven met ethische inhoud)*. Deze brieven, gericht aan zijn (fictieve) jongere vriend Lucilius (maar bewust bedoeld voor publicatie voor een groot publiek), begeleiden de lezer in zijn ontwikkeling tot stoïsch filosoof. Hij richt zich heel direct tot Lucilius en houdt zijn lezer bij de les door geregeld vragen te stellen en te reageren op denkbeeldige tegenwerpingen. De aandacht wordt voortdurend geprikkeld door paradoxen en *sententiae*, vlijmscherp en verrassend geformuleerde uitspraken van algemene strekking.

De brieven gaan vaak uit van alledaagse gebeurtenissen die aanleiding geven tot beschouwingen over de manier waarop een mens moet leven om de volkomen gemoedsrust te bereiken die kenmerkend is voor de wijze. Juist deze verankering in het praktische leven en de levendige toon waarin ze zijn geschreven maken deze brieven tot een ideale inleiding tot de filosofie.

2 De historische context

■ Historische realiteit en politieke situatie: het keizerschap

Het keizerschap heeft zich in Rome geleidelijk ontwikkeld. Keizer Augustus ontleende zijn positie in eerste instantie aan zijn macht over het leger. In de loop van zijn lange regering kreeg hij de feitelijke macht over de binnenlandse en buitenlandse politiek stevig in handen. De senaat bleef voortbestaan. De aristocratische families, die daarin vaak al generaties vertegenwoordigd waren geweest, zagen met lede ogen aan hoe hun invloed kleiner werd, al vervulden senatoren nog steeds hoge en verantwoordelijke functies in leger en bestuur.

Tijdens de regering van keizer Claudius (41-54) ontstond rivaliteit tussen Britannicus, de zoon van Claudius en Messalina, en de enkele jaren oudere Nero, de zoon van Agrippina, Claudius' tweede echtgenote. Toen Claudius in 54 overleed, vermoedelijk vergiftigd door Agrippina, werd hij opgevolgd door Nero, die toen zeventien jaar oud was. Toen Britannicus een serieuze bedreiging voor Nero ging vormen, liet deze zijn stiefbroer vergiften. Enkele jaren later liet hij ook zijn eigen moeder doden. In zijn laatste jaren als keizer verspeelde Nero al het krediet dat hij in zijn beginperiode verkregen had. Toen in 64 een groot deel van Rome afbrandde, werd Nero daarvoor verantwoordelijk gehouden. De ontevredenheid over zijn bewind leidde in het jaar 65 tot een complot om Nero te doden en te laten opvolgen door Piso. Deze samenzwering wist Nero nog te onderdrukken. Een van de talrijke slachtoffers was Seneca, die ervan beschuldigd werd betrokken te zijn bij het complot en het bevel kreeg zelfmoord te plegen. Kort daarna kwam het tot opstanden onder de legers in Gallië en Spanje. Toen Nero inzag dat zijn positie onhoudbaar was geworden, pleegde hij in 68 zelfmoord.

■ Intellectueel en religieus klimaat

Filosofie

De Stoa

De stoïsche school heeft haar naam te danken aan de *Stoa Poikilè*, een zuilengang in Athene, waar zij omstreeks 300 v.Chr. door de filosoof Zeno werd gesticht. De Stoa streeft ernaar de mens gelukkig te maken. Dit doel heeft ook het epicurisme, maar in de manier waarop beide scholen proberen dit doel te bereiken, zijn zij in veel opzichten elkaars tegenpolen.

De goddelijke Ratio bestuurt alles

Volgens de Stoa is alles stoffelijk. Het heelal is doordrongen van een goddelijke kracht, voorgesteld als een vurige adem die alles doordringt en volgens een rationeel plan bestuurt (*pantheïsme*: God is overal aanwezig). Vanwege dit rationele karakter gaven de stoïcijnen aan deze macht, behalve de naam *Deus* (God), ook namen als *Ratio* of *Logos* (Rede), *Providentia* (Voorzienigheid) en *Fatum* (Lot, goddelijke wil). De goddelijke *Ratio* doordringt alles, zowel de levende als de niet-levende materie. De menselijke geest kan gezien worden als een vonk van het goddelijke.

Secundum naturam vivere

De grondgedachte van de stoïsche ethiek is dat de mens in overeenstemming moet leven met deze rationeel geordende natuur (*secundum naturam vivere*). Wie daarin slaagt, zal alles wat hem overkomt als door de *Ratio* bepaald en dus als onvermijdelijk en goed aanvaarden. Zo iemand is *sapiens* (wijs) en daarmee volmaakt gelukkig. De stoïcijnen begrepen dat dit een zeer hoog gegrepen, bijna onbereikbaar ideaal was. Wie naar dit doel streeft, maar het nog niet bereikt heeft, is *proficiens* (iemand die vorderingen maakt).

Virtus

De *sapientia* (wijsheid, inzicht) wordt beschouwd als het *summum bonum* (het hoogste en enige goed) en als de ware *virtus* ('deugd'). Het tegengestelde, het gebrek aan *sapientia*, is het enige slechte (*malum*). Alle andere dingen, zoals rijkdom, gezondheid, vrienden en familie behoren tot de *indifferentia*, de dingen die er niet toe doen. Wel kan men binnen de *indifferentia* onderscheid maken tussen dingen die men zou kiezen (bijvoorbeeld gezondheid) en dingen die men niet zou kiezen (ziekte), maar voor het bereiken van geluk zijn ze uiteindelijk irrelevant. Wie dit beseft, kan alles wat hem overkomt in volkomen gemoedsrust aanvaarden. Daarmee is hij vrij van emoties als verdriet, afgunst, medelijden, maar ook blijdschap om uiterlijke dingen; hij verkeert in een toestand van *apatheia* (het vrij zijn van emoties).

Afhankelijk van de omstandigheden kan de *virtus* zich op verschillende manieren manifesteren: bijvoorbeeld als *fortitudo* (dapperheid), *temperantia* (zelfbeheersing) of *pietas* (verantwoordelijkheidsbesef ten opzichte van familie, goden en vaderland).

De Stoa is van mening dat de wijze in de wereld een taak te vervullen heeft; ook dit is een uitvloeisel van het *secundum naturam vivere*. Met name dit besef van verantwoordelijkheid voor de

gemeenschap en het accent op de *virtus* als doel van menselijk handelen sluiten goed aan bij de Romeinse mentaliteit, die gericht was op volledige inzet ten dienste van het algemeen belang. De Stoa is dan ook in Rome eeuwenlang de overheersende filosofische richting geweest.

Het epicurisme

Seneca is een aanhanger van de Stoa, maar ook het epicurisme komt in zijn werk herhaaldelijk ter sprake. Soms wijst Seneca op overeenkomsten tussen beide richtingen, soms bestrijdt hij het epicurisme juist.

Het epicurisme is genoemd naar de Griekse filosoof Epicurus. Omstreeks 300 v.Chr. vestigde deze in zijn huis met tuin in Athene een filosofische school, die ook wel de Tuin van Epicurus genoemd wordt.

Ataraxia

Het doel van Epicurus is de mens de weg te wijzen naar een gelukkig leven. Geluk is volgens hem een toestand van *ataraxia* (onverstoorbare tevredenheid), waarin pijn, verdriet, angst en andere onlustgevoelens afwezig zijn. In tegenstelling tot de Stoa propageert het epicurisme een leven van afzijdigheid van de politiek. Het is het beste om te leven in een rustige omgeving van gelijkgestemde vrienden, met bescheiden behoeften, zich verre te houden van de politiek en niet ten prooi te vallen aan emoties.

Angst voor de dood is ongegrond

Veel mensen echter worden gekweld door angst voor de goden en de dood. Het is de taak van de filosofie, vindt Epicurus, de mens van deze angsten te bevrijden. In verband hiermee kiest hij voor een volkomen materialistisch wereldbeeld, in grote lijnen ontleend aan de Griekse filosoof Democritus (ca. 400 v. Chr.). Volgens dit wereldbeeld bestaat het heelal uitsluitend uit lege ruimte en atomen. Deze atomen zijn deeltjes die zelf per definitie ondeelbaar en onzichtbaar zijn, en met andere atomen verbindingen aangaan tot stoffen en objecten die we wel kunnen waarnemen. Ook de menselijke ziel is opgebouwd uit atomen. Bij de dood vallen deze uiteen, waarmee de ziel ophoudt te bestaan. Elk geloof in een voortbestaan na de dood en straffen of loutering in het hiernamaals is dus ongegrond.

Ook de goden hoeft men niet te vrezen

Het bestaan van goden wordt door Epicurus niet ontkend. Tot het wezen van de goden behoort echter dat zij in volmaakte gelukzaligheid en gemoedsrust leven. Dit houdt in dat ze zich op geen enkele manier met de wereld en de mensen bemoeien. Er is dus geen reden tot vrees voor goddelijk ingrijpen. In plaats van de goden heerst slechts *fortuna* (het toeval). Ook tegen de slagen van het toeval kan men zich wapenen door gemoedsrust te ontwikkelen.

Religie

Het is de vraag of de Romeinen in Seneca's tijd ook werkelijk in de traditionele goden en mythen geloofden. Het leven van de Romeinen was doortrokken van religie. Maar er zullen stellig verschillen hebben bestaan tussen de 'gewone' Romeinen en de (kleine) intellectuele bovenlaag, waarin velen zich aangetrokken voelden tot diverse filosofische richtingen, zonder overigens de traditionele godsdienst zonder meer te verwerpen. Bovendien bestond er een nauwe band tussen religie en staat. Niet voor niets deed Augustus er alles aan om de godsdienst na het verval van de burgeroorlogen een sterke nieuwe impuls te geven.

C Eindtermen

NB Voor de toetsing van de eindtermen (zie bijlage 1) worden de CvE-minimumlijst (zie bijlage 3) en deze syllabus als uitgangspunt genomen.

3. Het centraal examen

3.1. Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

3.2. Hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

Bijlage 1.

Examenprogramma Latijnse taal en literatuur vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Reflectie op klassieke teksten
- Domein B Reflectie op relaties tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur
- Domein C Zelfstandige oordeelsvorming
- Domein D Oriëntatie op studie en beroep
- Domein E Informatievaardigheden.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A, B (voorzover dat mogelijk is, gelet op het karakter van het centraal examen) en C.

Het centraal examen heeft betrekking op een thema en/of genre aan de hand van authentieke teksten van een of meer auteurs en van vertaalde teksten.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- de domeinen A, B, C, D en E. Deze domeinen komen aan de orde aan de hand van een selectie van tenminste 30 pagina's (Oxford Classical Text) Latijnse teksten. Deze selectie bevat teksten van tenminste twee genres uit Latijns proza en Latijnse poëzie. Deze bevat geen teksten van de auteur(s) die voor het centraal examen zijn vastgesteld, tenzij deze teksten behoren tot een ander genre en thema.

Daarnaast komen deze domeinen aan de orde aan de hand van:

- een selectie van tenminste 45 pagina's klassieke, vertaalde teksten;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: toetsing van het vertalen van één of meer ongeziene passages;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: stof van het centraal examen naast de hierboven vermelde stof voor het schoolexamen;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die eventueel per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Reflectie op klassieke teksten

1. De kandidaat kan zijn begrip van Latijnse en klassieke, vertaalde teksten demonstreren door:
  - een ongeziene passage te vertalen;
  - een passage te analyseren en interpreteren vanuit taalkundig, letterkundig en/of cultuurhistorisch perspectief;
  - een passage te vergelijken vanuit taalkundig, letterkundig en/of cultuurhistorisch perspectief, met andere cultuuruitingen uit de oudheid of latere perioden.

Domein B: Reflectie op relaties tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur

2. De kandidaat kan door de bestudering van de Latijnse en klassieke, vertaalde teksten tegen de achtergrond van de antieke cultuur:
  - onderwerpen actualiseren die voortvloeien uit een confrontatie tussen deze teksten en zijn eigen leven;
  - de eigentijdse cultuur plaatsen in het perspectief van de traditie waarin Europa staat.

Domein C: Zelfstandige oordeelsvorming

3. De kandidaat kan een beargumenteerde reactie op de voorgelegde teksten formuleren.

Domein D: Oriëntatie op studie en beroep

Domein E: Informatievaardigheden

4. De kandidaat kan gebruik maken van verschillende ICT-toepassingen bij Latijn.

Bijlage 2. De plaats van Klassieke talen en klassieke culturele vorming in de profielen

Latijnse taal en literatuur en Griekse taal en literatuur

Latijnse taal en literatuur of Griekse taal en literatuur, ter keuze van de leerling, maken deel uit van het gemeenschappelijk deel van elk profiel in het gymnasium.

Latijnse taal en literatuur of Griekse taal en literatuur kunnen als profielkeuzevak in het profiel cultuur en maatschappij op het atheneum worden gekozen, indien het bevoegd gezag ervoor kiest deze vakken aan te bieden.

Latijnse taal en literatuur en Griekse taal en literatuur kunnen op het atheneum als keuze examenvak worden gekozen, indien het bevoegd gezag ervoor kiest deze vakken aan te bieden.

Klassieke culturele vorming

Een leerling met een klassieke taal in het pakket moet KCV volgen.

Scholen kunnen zowel op het atheneum als op het havo de leerlingen in de gelegenheid stellen het vak klassieke culturele vorming (KCV) te kiezen in plaats van culturele kunstzinnige vorming (CKV).

De school mag de leerlingen de vervanging niet opleggen. Ook op het havo is de vervanging van CKV door KCV mogelijk doordat de havo-leerling – als de school dat toestaat – één of meer vakken uit zijn of haar pakket mag inruilen voor het overeenkomstige vwo-vak. KCV mag worden beschouwd als het overeenkomstige vwo-vak voor CKV.

Bijlage 3. De minimumlijst Latijn

NB De minimumlijst Latijn is aangepast en geldt met ingang van 2011.

De minimumlijst Latijn bestaat uit drie delen: I vormleer, II syntaxis en III stilistische middelen. Deel I en II bevatten een opsomming van de taalkundige verschijnselen die kandidaten moeten kennen en die niet geannoteerd worden bij de vertaalopgave bij het Centraal examen. Deel III bevat een overzicht van stilistische middelen die door het CvE bekend worden verondersteld.

*De minimumlijst Latijn is primair bedoeld voor docenten en hanteert de terminologie die ook bij het Centraal Examen gehanteerd wordt. Er is zo veel mogelijk gekozen voor een Nederlandse terminologie. In een aantal gevallen heeft het CvE de voorkeur gegeven aan het gebruik van een technische term, zoals *indicativus* en *nominativus*. Soms is er om praktische redenen voor gekozen twee termen naast elkaar te hanteren (bijvoorbeeld lijdend voorwerp/object, i.v.m. een term als *objectsinfinitivus*); dit is aangegeven door middel van een schuine streep.*

Sommige onregelmatige vormen in deze lijst zijn met meer of minder moeite in het bij het examen toegestane woordenboek of in het grammaticakatern te vinden. Ze zijn hier opgenomen, omdat het CvE bij de inschatting van de beschikbare tijd voor de vertaalopgave ervan uitgaat dat deze vormen behoren tot de parate kennis van de kandidaat en dus niet behoeven te worden opgezocht. Uit het opnemen van zulke vormen in de lijst mag daarom niet de conclusie worden getrokken dat de andere onregelmatige vormen die ook in het woordenboek te vinden zijn, per definitie worden geannoteerd bij de vertaalopgave.

Deel I Vormleer

1 Zelfstandige naamwoorden

De verbuiging/uitgangen van de:

- a-stammen
- o-stammen, inclusief *vir* en het type *puer* en *magister*
- medeklinkerstammen, inclusief de genitivus op *-ium* en de verbuiging van *mare*
- u-stammen, exclusief het onzijdig
- e-stammen.

De verbuiging/uitgangen van *vis*, *Iuppiter* en *domus*.

De locativi *domi* en *Romae*.

De geslachtsregels van de a-, o-, u- en e-stammen, inclusief de uitzonderingen *manus* en *domus*.

Van de medeklinkerstammen de regels:

- mannelijk op *-or*
- vrouwelijk op *-tas*, *-io* en *-x*
- onzijdig op *-us* en *-men*

De vocativus, inclusief het type *fili*.

2 Bijvoeglijke naamwoorden

De verbuiging/uitgangen van:

- o- / a-stammen, inclusief het type *pulcher* en *miser*
- medeklinkerstemmen van drie, twee en één uitgang.

De vorming en verbuiging van de vergrotende trap op *-ior* en *-ius*.

De vorming en verbuiging van de overtreffende trap op *-issimus*, *-errimus* en *-illimus*.

De vorming en verbuiging van vergrotende en overtreffende trap van *bonus*, *malus*, *magnus*, *parvus* en *multus*.

3 Bijwoorden

De vorming op *-e* en *-(i)ter*.

De vorming van de vergrotende trap op *-ius*.

De vorming van de overtreffende trap op *-e*.

4 Telwoorden

De verbuiging van *unus*, *duo* en *tres*.

5 Voornaamwoorden

De verbuiging van de voornaamwoorden, met uitzondering van de genitivus obiectivus *mei*, *tui*, *nostris*, *vestris*.

6 Werkwoorden

De vervoeging van de:

- a-stammen
- e-stammen
- i-stammen
- medeklinkerstemmen
- gemengde stammen.

Actief, passief en (semi)deponens.

Indicativus en coniunctivus.

Imperativus tweede persoon (exclusief de zgn. imperativus futuri [type *vocato*] en de imperativus passief; dit impliceert tevens dat de imperativus van deponentia niet bekend wordt verondersteld).

Praesens, imperfectum, futurum, perfectum, plusquamperfectum en futurum exactum.

Infinitivus, participium, gerundium en gerundivum:

- de infinitivus praesens actief, praesens passief, futurum actief, perfectum actief, perfectum passief
- het participium praesens actief, futurum actief, perfectum passief
- het gerundium
- het gerundivum.

De vervoeging van de onregelmatige werkwoorden, inclusief de stamtijden:

- *velle*, *nolle*
- *esse*, *posse*, *fieri*
- *ire* en *ferre*, inclusief de samenstellingen met voorzetsels
- de onvolledige werkwoorden: *memini* en *odi*
- de semi-deponentia *audere* en *solere*
- de vormen: *inquit* en *ait*.

Perfectum actief:

- *-vi*
- *-ui*
- *-i*, *-si*, *-xi*, *-psi*
- klankverandering

- reduplicatie.

Participium perfectum passief op:

- *-tus*
- *-sus*.

Deel II Syntaxis

1 Congruentie

Het begrip congruentie / congrueren met.

Congruentieregels met betrekking tot:

- onderwerp - persoonsvorm
- onderwerp - naamwoordelijk deel van het gezegde
- bijstelling
- bijvoeglijke naamwoorden - zelfstandige naamwoorden
- voornaamwoorden - zelfstandige naamwoorden
- antecedent en betrekkelijk voornaamwoord
- bijvoeglijke bepaling
- predicatieve bepaling.

2 Functies van naamvallen

Nominativus:

- onderwerp/subject
- naamwoordelijk deel van het gezegde.

Genitivus:

- bijvoeglijke bepaling die een bezitter of eigenschap uitdrukt.
- genitivus partitivus
- genitivus subiectivus
- genitivus obiectivus
- als aanvulling bij werkwoorden
- als aanvulling bij bijvoeglijke naamwoorden
- causa met genitivus.

Dativus:

- meewerkend voorwerp
- de handelende persoon bij het gerundivum
- de bezitter bij het werkwoord *esse*
- als aanvulling bij bijvoeglijke naamwoorden.

Accusativus:

- lijdend voorwerp/object
- bijwoordelijke bepaling tijdsduur en afstand
- de accusativi van richting *Romam* en *domum*
- als aanvulling bij werkwoorden met een dubbele accusativus
- als onderwerp en naamwoordelijk deel van het gezegde in de a.c.i. en a.c.p.

Ablativus:

- bijwoordelijke bepaling van plaats, tijd, middel, reden, wijze, maat en vergelijking
- als aanvulling bij werkwoorden
- als aanvulling bij bijvoeglijke naamwoorden
- in de ablativus absolutus constructie.

Vocativus:

- aanspreekvorm.

3 Voorzetsels

Het gebruik van naamvallen bij de voorzetsels.

4 Bijvoeglijke naamwoorden

Bijvoeglijk en zelfstandig gebruikt.

5 Trappen van vergelijking

Het gebruik en de betekenis van vergrotende trap inclusief de betekenissen “tamelijk” en “te”.

Het gebruik van *quam* dan wel de ablativus van vergelijking na een vergrotende trap.

Het gebruik en de betekenis van de overtreffende trap: de betekenissen “-ste” en “zeer”.

Het gebruik van *quam* met een overtreffende trap: “zo ... mogelijk”.

6 Voornaamwoorden

Bijvoeglijk en zelfstandig gebruik.

Het (ingesloten) antecedent van een betrekkelijke bijzin.

De relatieve aansluiting.

7 Werkwoorden

De begrippen overgankelijk/transitief en onovergankelijk/intransitief.

De begrippen directe en indirecte rede.

De begrippen deponens / semi-deponens.

Gebruik van de tijden:

- het praesens historicum.
- het imperfectum: beschrijving van de achtergrond/voortdurende/gewoonte/poging.
- het perfectum: beschrijving van de gebeurtenissen.

coniunctivus

- in hoofdzinnen: aansporing, verbod (coni. praes. en perf.), twijfel (dubitativus van heden en verleden), vervulbare en onvervulbare wens, mogelijkheid (potentialis van heden en verleden), irrealis van heden en verleden.
- in bijzinnen: mogelijkheid, irrealis van heden en verleden.
- in betrekkelijke bijzinnen: finaal, causaal en consecutief/definiërend.
- in de indirecte vraag.
- na de voegwoorden *cum*, *ut* en *ne*.
- in de indirecte rede met uitzondering van de coniunctivus die een bevel uitdrukt.

Het gebruik van de coniunctivus in causale bijzinnen die met *quia* en *quod* worden ingeleid (subjectieve redenen) wordt niet bekend verondersteld.

infinitivus

- de begrippen gelijktijdig(heid), voortijdig(heid) en natijdig(heid).
- subjectsinfinitivus en objectsinfinitivus.
- de infinitivus in de a.c.i. en n.c.i.

participium

- de begrippen gelijktijdig(heid), voortijdig(heid) en natijdig(heid).
- het verbonden participium.
- bijvoeglijk, zelfstandig en predicatief gebruikt.
- in a.c.p.
- in de ablativus absolutus.
- het participium futurum actief met doelaangevende betekenis.
- het participium futurum actief in combinatie met vormen van *esse* als een omschrijvend futurum (*coniugatio periphrastica*).

Het dominant gebruik van het participium wordt niet bekend verondersteld.

Gerundium

Gerundivum

- het gerundivum als naamwoordelijk deel van het gezegde als gerundivum van verplichting, inclusief de vertaling kunnen en mogen.
- het dominant gebruik van het gerundivum, namelijk in de zgn. gerundivumconstructie.

8 Vraagzinnen

Directe en indirecte vragen, inclusief de vraagpartikels *num*, *nonne*, *-ne* en *utrum* / *-ne ... an*.

Deel III Stilistische middelen

Het CvE gaat ervan uit dat de kandidaten vertrouwd zijn met de volgende stilistische, narratologische en argumentatieve begrippen:

a-fortiori-redenering

alliteratie

alwetende verteller

anafoor

analogie als argument in een bewijsvoering

antithese

apostrofe

assonantie

asyndeton (copulatief [verbindend] en adversatief [tegenstellend])

chiasme

climax

dramatische ironie

ellips

enallagè/hypallagè

eufemisme

hyperbaton

hyperbool

invoeren fictieve opponent

ironie

litotes

metafoor

metonymia:

- abstractum pro concreto
- naam van een god i.p.v. zijn/haar invloedssfeer
- materiaal/stof i.p.v. voorwerp
- pars pro toto

paradox

parallellie

pars pro toto

pathos

personificatie

polysyndeton

prospectieve elementen

raamvertelling

retorische vraag

retrospectieve elementen

sententia

tertium comparationis / punt van vergelijking

trikolon

vergelijking

versnelling/vertraging

vertellerscommentaar

vertelperspectief
verteltempo
verteltijd / vertelde tijd
woordplaatsing aan het begin/einde van een regel/zin

NOTA BENE: wanneer in vragen de term *tekstelement* wordt gehanteerd, wordt daarmee bedoeld:
een woord, een woordgroep, een bijzin of een zin.

APPENDIX

De volgende stamtijden en de daarvan afgeleide composita worden bekend verondersteld (vormen die met een asterisk [*] zijn gemarkeerd zijn volledigheidshalve opgenomen, maar worden niet bekend verondersteld):

accipio	accepi	acceptum
ago	egi	actum
aperio	aperui	apertum
aspicio	aspexi	aspectum
aufero	abstuli	ablatum
cado	cecid	casum*
caedo	cecid	caesum
capio	cepi	captum
cedo	cessi	cessum*
censeo	censui	censum
cerno	crevi	cretum*
claudio	clausi	clausum
cogo	coegi	coactum
colo	colui	cultum
comprehendo	comprehendi	comprehensum
consulo	consului	consultum
credo	credidi	creditum*
cresco	crevi	cretum*
cupio	cupivi	cupitum*
curro	cucurri	
decerno	decrevi	decretum
defendo	defendi	defensum
desero	deserui	desertum
dico	dixi	dictum
disco	didici	-
divido	divisi	divisum
do	dedi	datum
doceo	docui	doctum*
duco	duxi	ductum
emo	emi	emptum
eo	ii	
facio	feci	factum
fero	tuli	latum
flecto	flexi	flexum
fluo	fluxi	fluxum*
frango	fregi	fractum
fugio	fugi	-
gero	gessi	gestum
haereo	haesi	haesum*
iaceo	iacui	-
iacio	ieci	iactum

instruo	instruxi	instructum
intellego	intellexi	intellectum
interficio	interfeci	interfectum
iubeo	iussi	iussum
iungo	iunxi	iunctum
iuvo	iuvi	iutum
lego	legi	lectum
maneo	mansi	
metuo	metui	-
misceo	miscui	mixtum
mitto	misi	missum
moveo	movi	motum
nolo	nolui	-
nosco	novi	notum*
pario	peperi	partum*
pello	pepuli	pulsum
peto	petivi	petitum
pono	posui	positum
posco	poposci	-
possum	potui	-
premo	pressi	pressum
quaero	quaesivi	quaesitum
rapio	rapui	raptum
rego	rexi	rectum*
relinquo	reliqui	relictum
respondeo	respondi	responsum
rideo	risi	risum*
rumpo	rupi	ruptum
ruo	rui	rutum*
scribo	scripsi	scriptum
sedeo	sedi	sessum*
sentio	sensi	sensum
sino	sivi	situm
sisto	stiti	statum*
solvo	solvi	solutum
statuo	statui	statutum
sto	steti	statum*
struo	struxi	structum
suadeo	suasi	suasum
sum	fui	-
sumo	sumpsi	sumptum
surgo	surrexi	surrectum
tango	tetigi	tactum
tego	texi	tectum
teneo	tenui	tentum*
tollo	sustuli	sublatus

traho	traxi	tractum
tremo	tremui	-
veho	vexi	-
venio	veni	
verto	verti	-
video	vidi	visum
vinco	vici	victum
vivo	vixi	
volo	volui	-
volvo	volvi	volutum

Deponentia en semi-deponentia

aggredior	aggressus sum
audeo	ausus sum
fio	factus sum
fruor	fructus sum
fungor	functus sum
gaudeo	gavisus sum*
loquor	locutus sum
mereor	meritus sum
morior	mortuus sum
nascor	natus sum
obliviscor	oblitus sum
orior	ortus sum
patior	passus sum
polliceor	pollicitus sum
proficiscor	profectus sum
queror	questus sum
reor	ratus sum
sequor	secutus sum
soleo	solitus sum
utor	usus sum
vehor	vectus sum
vereor	veritus sum
vertor	versus sum